

EGY ESZME TOVÁBBÉLESE
AZ IRODALMI NYELV FOGALMA
HORVÁTH JÁNOS ÉS PAIS DEZSŐ MUNKÁSSÁGÁBAN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A századforduló utáni két-három évtized a magyar eszmetörténetben kétségkívül a nagy szintézisek kora. A nyelvtudományban összegzés Simonyi gazdag életműve, a történettudományban nagyívű szintézis Szekfü Gyulától a Három nemzedék, az irodalomtudományban pedig Horváth Jánostól A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bár Horváth János munkája csak 1976-ban jelent meg nyomtatásban, az Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai (1908.) nem csak egy gimnáziumi értesítőben, s A magyar irodalom fejlődéstörténete (1922–23.) nem csak kéziratban lappangott, hiszen — ahogy a kiadás előszavában Barta János, utószavában Korompay H. János megírja — a két évszám közötti és körül időkben ez volt egyetemi előadásainak anyaga, s eszmerendszerének alapjai már itt szilárdan megfogalmazódtak. Későbbi nagy művei e két összefoglalásból nőttek ki.

Az óriási anyagból e helyen az irodalmi nyelv Horváth János-féle értelmezését és nyelvtudományi utóéletét mutatom be, szükségképpen vázlatosan.

Közismert, s e korai munkák is bőséggel bizonyítják, hogy Horváth János milyen határozott fogalmisággal, ugyanakkor természetes jelenséggé kapcsolta össze az irodalom és a nyelv történetét. Irodalmi nyelvről különböző értelemben már sokan írtak előtte is. Az igényes írásbeliségnek már jó százéves, folyamatos, egymásból következő s az európai elméletekhez kötődő irodalma volt Horváth János fölléptekor pl. Kazinczy, Kölcsey, Arany, Gyulai, Péterfy, Szarvas, Simonyi és mások tollából. Ám elvi alapozással a teljes magyar irodalomtörténetbe és így részben a magyar nyelvtörténetbe ágyazva bizonytalannal Horváth teszi ezt először.

Horváth János irodalmi fejlődéelméletét itt csak röviden szükséges vázolni. A magyar irodalom létrejöttének első lépése az írásbeliség megjelenése, második lépése a magyar nyelvűség igényének megfogalmazása. Egy sokáig (Horváth Jánosnál 1772-ig) tartó szakaszban a magyar irodalom fogalmába szinte minden — nyilvánosságra szánt — írásos emlék beletartozik. A fejlődési szakaszokban (s azokon belül) az irodalom fogalma fokozatosan szűkül: előbb a magyar nyelvűség követelménye zárja ki a másnyelvű irodalmat, később, ill. ezzel párhuzamosan a tartalom szerint is nemzetivé válik az irodalom, majd a művészi követelmény felvetése a szépirodalomra szűkíti le az irodalom fogalmát. Horváth János gondolatkörében ez láthatóan egysé-

gesülési folyamatként jelenik meg: az irodalom „körébe tartozó jelenségek fokozatosan egyneműbbek, kapcsolatuk szorosabb lesz” (i. m. 48).

A folyamat a nemzeti öntudat létrejöttével, az erkölcsi komolysággal, a gyökeres magyar ízlés artikulációjával, a magyar irodalmi realizmus megteremtésével, a hazai mértékes irodalmi közízlés kialakulásával közös, s erendő célja és megvalósult végpontja az Arany nevével fémjelzett nemzeti klasszicizmus.

E tudatosodó és tudatosító magyar fejlődésnek természetes része az irodalmi nyelv kiművelése. A magyar irodalmi nyelv eszerint hasonló utat járt be: tudatossá, emelkedetté, művészivé vált, s ezáltal is, magához az irodalomhoz hasonlóan, egységesült. Horváth János árnyalt megközelítését egyetlen idézet is jól bemutatja az 1908-ban elkészült első műből: „Geleji és Tótfalusi e helyt valamennyi társuk fölött kiemelendők, mert mindkettő arra törekszik, ami bármely nyelvnek irodalmivá tételéhez okvetlen megkívántatik: a nyelvhasználat ingadozásainak megkötésére, az írott nyelv kötelező szabályainak megállapítására. Geleji panaszkodik, hogy csaknem ahány magyar, annyiféleképpen ír; sok hibát ejtenek a szólásban is, mert nem vizsgálják a szók tulajdonságait, úgyhogy nyelvünk igen elparasztult. [...] A sokféle, ingadozó, köznapi, sokszor magyartalan, logikátlan, pongyola s fogyatékos szókincsű élőnyelv helyett s mintegy a fölé kíván egy egynemű, szabályokkal biztosított, emelkedettebb, magyaros, logikus, szabatos és gazdag irodalmi nyelvet megállapítani. Első jelentékeny kísérlet ez az irodalmi nyelvhasználat megkötésére s a nyelvtanban egy irodalmi, kritikai kánon megteremtésére” (i. m. 27).

A magyar irodalmi nyelv tehát szintén egységesül, tudatos tevékenység eredményeképpen. Ám ennek az egységesülésnek jellegzetessége az ízlésben és művészségben való emelkedés. Az irodalmi nyelv együtt változik magával az irodalommal: műfajai határozott körvonalazódásában, kifinomulásában, témái alakulásában, mind művészi bbe válásában, ezzel beszűkülésében, irodalmiasodásában követi azt, ill. annak egyik fő eszköze, közvetítője. Horváth János nem a teljes magyar nyelvre vonatkoztatja az egységesülési folyamatot, hanem az írásbeliségből létrejövő szépirodalomra, s csúcspontjaként így a nemzeti klasszicizmus korát jelöli meg. (Ezért volt kissé értetlen Babits hasonlóan klasszicizáló, összefoglaló irodalom- és nyelvszemléletével szemben.) Későbbi műveiben, pl. A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig c. könyvében (1927.), különösen annak bevezetőjében az irodalmi népiesség meghatározásakor egyértelműen elkülöníti a népi és a magas kultúrát. Azal, hogy a szépirodalmat ez utóbbi részeként értelmezi, kijelöli az irodalmi nyelv helyét is.

Nem túlzás, sem pedig a véletlen műve, ha Horváth János eszmerendszere az irodalmi nyelv következő nagy összegzésére, Pais Dezső 1952-ben

elhangzott előadására irányítja a figyelmet (A magyar irodalmi nyelv. I. OK. IV, 425–66). Tudott dolog, hogy Pais és Horváth igen jó barátságban voltak már a korai időktől fogva, így a valamivel idősebb Horváth átfogó elmélete biztonnal hatással volt Paisra, aki korai nyelvtörténeti munkáival kétségkívül gazdagította Horváth János gondolatait. (Pl. A magyar irodalom fejlődéstörténete 1976. évi kiadásának utószavában Korompay H. János idéz a szerzőnek Pais Dezsőhöz írt, 1926. VIII. 5-én kelt leveléből, melyben Horváth János a Fejlődéstörténet kiadásának kérdéséről ír. Maga Pais pedig a Valóság 1971/6. számában megjelent írásában utal igen korai, a tízes évek legelejéről való szoros kapcsolatukra.) Pais Dezső előadásában többször hivatkozik Horváth János különböző munkáira (a Fejlődéstörténetre persze nem), s ezzel irodalomtörténész barátjának elszigeteltségét is oldotta. A két nézet közötti hasonlóságra Pusztai Ferenc a megjelenés után röviden fölhívta a figyelmet (MNY. LXXIV, 390).

Pais előadása szintén az irodalom nyelv kialakulásáról, azaz a magyar nyelv egységesülési folyamatáról szól, s ő is átfogja a teljes magyar nyelvtörténetet az első írásos emléktől. Pais Horváth rendszeréből a korai történeti szakasz irodalomfogalmát veszi át, s azt általánosítja a jelenkorra is: „Az irodalom szélesebb körű nyilvánosságnak és távolabbi jövőnek szánt írásos tevékenység” (i. h. 425). Tehát Horváth János eszméiből indul ki, de elvi kérdésben tér el tőle. E módosítással az egységesülés folyamatát kiterjeszti az egész magyar nyelvre. Így — szintén nemzeti, de társadalmiasított nemzeti keretben — az irodalmi nyelv legfőbb jellemzője a nyelvjárások és nyelvi rétegek fölöttiség és a kiműveltség lesz, előtérbe kerül a nyelvszociológiai szempont s Horváth Jánoshoz képest háttérbe szorul a művészi elve. A fejlődési folyamat Paisnál is Aranynak és körének tevékenységéhez kötődik: az irodalmi nyelv vonásai hosszas alakulás után ekkorra rögződnek.

Pais Dezső elgondolása is fejlődéselvű. Jól mutatja ezt az az egyébként is fontos gondolat, amelyet előadásában a nyelvnek államnyelvként uralkodó szerepéről mond: „az állami élet magasabb fejlődési fokára jutott társadalom addigi ösztönszerű, hézagos és ellentmondó szokásjogából a maga részére normát alkot” (i. h. 459), s e normát az iskolában terjeszti. A magyar nyelv hivatalossá válásával járó egységesítő folyamatnak az irodalmi nyelvet erősítő eme vonatkozása Horváth Jánosnál természetszerűleg nem szerepel. E jelenség első határozott leírását egyébként Szekfü Gyulánál olvashatjuk az Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (Budapest, 1926.) c. forráskiadványának bevezető tanulmányában.

A magyar nyelvtudomány történetében Pais Dezső nagy hatású előadása Benkő Lorándhoz, az irodalmi nyelv elméletével és történetével foglalkozó munkáihoz, a következő, máig is érő nagy nyelvészeti korszakhoz s így e tanulmány, e kötet ünnepeltjéhez vezet.